

ГЛОСИ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЦІ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст. КРИЗЬ ПРИЗМУ ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

Ніка Оксана Іванівна,

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті пропонується використання дискурс-аналізу для реконструкції мовної діяльності, що зокрема простежується на матеріалі внутрішньотекстових і зовнішньотекстових глос у полемічних текстах, написаних староукраїнською мовою наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Ключові слова: дискурс-аналіз, глоси, православні полемічні тексти, староукраїнська мова.

Історичні обмеження використання дискурс-аналізу полягали в тому, що він "звичайно не відноситься до давніх текстів, зв'язки яких із живим життям не відносяться безпосередньо" [Арутюнова 1990, 137], а тому унеможлиблює "занурення" мовлення в широкий історичний контекст. Із цих міркувань "поняття "дискурс" зрідка використовується щодо давніх текстів" [Усманова]. На відміну від попереднього, у цьому висловленні не виявляється категорична відмова від застосування дискурсу до давніх текстів, щоправда, наголошується на нечастотності його використання в історичній площині дослідження. Проте в обох міркуваннях не прописаний ступінь давності текстів, до яких застосовується поняття "дискурс", їх віддаленість від позиції дослідника-інтерпретатора, можливості реконструкції "ситуації" для історичної легітимізації дискурсивного аналізу.

Історичні обмеження передусім стосуються його виникнення, оскільки він першопочатково базувався на аналізі усного мовлення, транскрибованого у писемний текст, у мотивованому співвіднесенні з ситуативними зумовленостями цього мовлення/тексту. Діалогічність як особливість дискурсу також не завжди знаходила пряме перенесення на текст не тільки синхронічного для дослідника зрізу, тим більше – його віддаленої рецепції.

Від витоків дослідження усного мовлення, діалогу за дискурсивним аналізом закріпилися характеристики інтерактивності, процесуальності, динамічності, функціональності, соціокультурної спрямованості комунікації. У деяких випадках ці ознаки розуміються як опозитивні до текстових.

Процесуальна характеристика дискурсу, "виробництво... у ході здійснення мовленнєвого акту" [Серль 1999, 211] центрують увагу на "творенні" тексту, скоординованого з ситуацією, що може бути перенесеним на історичну площину лінгвістичного дослідження.

На думку Р. Робен, "новий аналіз дискурсу займається впритул інтересами істориків, але ніколи не розглядає текст поза мовними фактами і мовними ефектами та не надбудовує апріорні, відірвані від історії знання на формальний аналіз. Такий аналіз дискурсу – це процедура відкриття, однаковою мірою підкріплена історичністю тексту і матеріальністю мови" [Робен 1999, 195].

Локалізація дискурсу щодо певної культурної, соціальної, історичної площини дослідження уможлиблює апроксимацію факту про множинність підходів для застосування дискурсивного аналізу, а отже, до вироблення історико-реконструктив-

ного підходу, спроектованого на дослідження мовлення віддалених від дослідника часових зрізів, що визначило актуальність роботи.

В історичній славистиці лінгвотекстологічний метод застосований у науковій творчості Л.П. Жуковської, О.М. Молдована, Л.Г. Паніна та ін., у роботах В.Г. Скляренка, А.І. Генсьорського, В.В. Німчука, М.М. Пешак та ін.

Застосування принципів дискурсивного аналізу в історичній площині дослідження обґрунтовує М.І. Зубов: "не можна не рахуватися з тим, що текст у свій час був вплетеним у тканину суспільного життя, мав повнокровне прагматичне наповнення, ілюкутивну спрямованість, мав автора, мав коло адресатів, був прив'язаний до конкретної соціально-ідеологічної ситуації, слугував для досягнення певної комунікативної мети – словом, такий текст сам по собі був елементом суспільного дискурсу і водночас своїми складовими елементами був пов'язаний з дискурсивним полем соціуму... Тому без урахування дискурсивних параметрів, без урахування того, яке місце в суспільній свідомості посідали ті чи інші цитати, вирази, слова, без урахування семіотичного навантаження таких одиниць історичний текст не може бути адекватно зрозумілим і повноцінно витлумаченим" [Зубов 2005, 6–7].

Розуміння дискурсу як історичної категорії потребує визначення специфіки тексту як об'єкта історико-лінгвістичного дослідження, а також співвідносно з ним культурно-історичної ситуації.

Мета статті – схарактеризувати різні типи глос у стародрукованих і рукописних текстах, написаних чи перекладених староукраїнською мовою наприкінці XVI – на початку XVII ст. як відображення мовної діяльності, інтерактивності, мотивованих сукупністю ситуативних зумовленостей.

Предмет дослідження – глоси як віддзеркалення мовної діяльності.

Об'єктом стали полемічні тексти, написані або перекладені староукраїнською мовою наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Наукова новизна дослідження полягає у застосуванні апробованого на матеріалі синхронного сучасного зрізу дискурс-аналізу до віддалених у часі писемних пам'яток, що ілюструють зріз уявлень про експлікацію мовця, метадискурс у дискурсі, розвиток староукраїнської літературної мови другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Особливості історичного дослідження активують ідеологічну спрямованість дискурсу, оскільки він форматує православні полемічні тексти другої половини XVI – першої половини XVII ст. З огляду на загальний характер дискурсу як інтерактивності валоризуються мовленнєвий вплив.

Ця особливість інтеракції конкретизується в "русі інформаційного потоку між учасниками комунікації", тобто обміні інформацією, у досягненні впливу на адресата, специфіка досліджуваного матеріалу проектує синтез теорії дискурсу з теоріями мовленнєвої діяльності, діалогу, мовленнєвого впливу. Безперечним залишається той факт, що в основу дискурсу покладено уявлення про мовленнєву діяльність, що розглядається у сукупності соціально-психологічних, тематичних, просторово-часових та ін. чинників.

У дусі Е. Бенвеніста дискурс визначається "у найширшому значенні, як будь-яке висловлення, що передбачає мовця і слухача та намір першого певним чином впли-

вати на другого" [Бенвенист 1974, 279], що акцентує увагу на його інтерактивній спрямованості.

На нашу думку, використання дискурс-аналізу для дослідження історичного мовного матеріалу є доцільним для реконструкції мовленнєвої діяльності, репрезентованої у вигляді артефактів – матеріальних текстів, що транспонуються за процесуальністю.

Отже, доцільність уведення цього поняття в дослідженні і загалом в історичному напрямі валоризується функціональною значущістю і сферичною об'ємністю, що синхронізує мовленнєву діяльність із сукупністю актуалізованих та індивідуалізованих можливостей. Сказане корелює висновок про дискурсивну уточненість функціональних різновидів мовленнєвої діяльності, їхню конкретизацію за названими параметрами, за співвіднесеністю з потенційними можливостями.

Зі сказаного випливають особливості історичного дослідження дискурсу: розуміння специфічних характеристик текстопобудови, властивих для певного синхронічного зрізу в діячності, а також установлення сукупності чинників, що визначають компетенції мовця.

Зрозуміло, що реконструктивні можливості стосуються інваріантних характеристик у межах певного часового проміжку, що, проте, не покриває множинності ситуацій, зокрема часткового характеру, авторських вибору і селекції та ін. Тому "привласнення" дискурсу я-мовцем віддзеркалює варіативність вибору, що може виходити за межі історично визначених для цього періоду можливостей, ініціюючи історичну нерелевантність умовних усередненостей. Для порівняння: думка французької школи дискурс-аналізу про те, що значення деякої текстуальної послідовності можна цілком досягнути лише у межах дискурсивної формації.

У процесі дискурс-аналізу береться до уваги усне мовлення і писемні тексти, проте в нашому випадку не протиставляються засади аналізу таких типів текстів, оскільки у полемічних текстах кінця XVI – початку XVII ст. простежується інтерактивна спрямованість, що виявляється в діалогічних відношеннях різного типу.

Доцільність дискурс-аналізу староукраїнських текстів із погляду тодішньої соціокультурної ситуації мотивується використанням слова *дискурс*, зокрема в значенні "розмова, диспут" воно передбачає розуміння і сприйняття мовлення у конкретних контекстах, зв'язок писемної комунікації з усною: Дискурсъ, дискурсь, дискурсь (*снт.* *dyskurs, dyszkurs, лат.* *discursus*) розмова, диспут (СУМ, 7, 29). Процесуальність дискурсу передана в дієслівній семантиці, що уможлиблює погляд на староукраїнські тексти, не тільки як результат, але як на мовленнєву діяльність: Дискуровати, дішкуровати, дискуровати (*снт.* *dyskurować, dyszkurować, лат.* *discurrere*) (о чім і без додатка) говорити, провадити мову; твердити; диспутувати; (чим) розбиратися, дошукуватися, порпатися (у чому) (СУМ, 7, 28–29). Розвиток думок мовця також віддзеркалений у номінації *діалектиць* (полеміст) (СУМ, 7, 32).

Специфіка історико-мовної реконструкції виявляється не тільки в експлікації якомога повнішої ситуативної мотивації тексту/текстів, але й у такому синтезі – реконструкції на основі тексту, тобто результату, процесуальної характеристики мовленнєвої діяльності.

"Каленьдарь римски новы" Г. Смотрицького став відповіддю на книгу єзуїта Бенедикта Гербеста, тому вже починаючи з анотаційного заголовку визначаються діалогічні

відношення, розгорнуті у структурі аналізованого тексту: Каленъдаръ римски новы. ѿ которомъ кн^а(з) Бенедикъ Гербестъ оу кни(ж)це свое(й) новотвореной во Л(ъ)вовѣ, в листе до читател^а. чинить питанье такое (Календар, 23).

Цікавим фактом цього стародруку є те, що оцінка позиції Гербеста (і ширше – прихильників календарної реформи) прочитується не тільки у структурі тексту, а й за допомогою позатекстової інформації, зовнішніх глос на полях. Так, до наведених вище слів Бенедикта Гербеста Герасим Смотрицький подає на полі справа глосу, що оцінює зміст наведених слів у структурі тексту відповідно до авторських інтенцій: *Смѣшина^а мѡрствъ* Гербестова<.> або онны(х) плохо разумѣтъ<.>, або *с^а* самъ мало чуеъ<.> (Календар, 23). Особливість цього тексту становлять оцінні глоси, що як у власне тексті, так і за його межами (на полі стародруку) вводять оцінність до контroversійних положень.

Певна "свобода" розуміння та інтерпретації, що не виходить за межі релігійного (православного) канону, експлікується автором тексту через глоскування: *суди хто хочетъ<.> Только мѣй баче(н)е на су(д)ю пра(в)дѣвого и страшного*. Ця глоса пропонує читачеві стати на позицію вибору оцінок, тоді як у власне тексті вже проакцентована аксіологічна шкала відповідно до інтенційних акцентів полеміки. У цьому разі висновок про можливість обговорення і ви розуміння питань віри спирається зокрема на висновок книжників-острожців про досягнення власного спасіння завдяки індивідуальній вірі, що на тлі традиції комплементується новими подіями для їх широкого обговорення та індивідуальними інференціями.

В "Апокрисисі" вводиться окреме поняття, невласливе православному середовищу (боул^а) та акцентується певна характеристика, що має принципове значення для розкриття його конфесійного наповнення (*старѣйшая*): Бискупъ простый кромъ головного шацоун(ъ)ку сакры<.> што в(ъ) канцлерѣи за боуллу (на полі справа – булла<.> печати або ли(с)ти папескіе), *якъ зовоутъ, старѣйшую<.>* за боуллу комісією або поручень^а<.> за боуллу розрѣшень^а<.> за боуллу до клиросу<.> за боу(л)лу до дѡве(н)ства<.> за боуллу до людей свѣцки(х)<.> за боуллу до архиєпискупа<.> за боуллу до короля<.> за буллу з(ъ) стороны прислги<.> (Апокр., 309–310).

У колі знань, експлікованих Христофором Філалетом щодо заперечення нового календаря, згадувалися західні астрономи, що не підтримували офіційну доктрину католицької церкви: Противъ чому вѣдаемо<.> же нѣкоторые захѡднѣе астрономове (на полі зліва – звѣздоче(т)ци) книги выдали<.> показуючи, же *с^а* то непотребне стало<.> (Апокр., 76).

Актуалізація включених у структуру тексту слів "латинників" досягається використанням форм теп. часу і дієприслівників недок. виду, що не тільки об'єднує в одному віртуальному часі і просторі сукупність діалогічних відношень і розширює їх дослідницьке потрактування у парадигмі діалогічності, а слугує "віртуальним приєднанням" до одностумців автора: *Згожаеътс^а* и Алфо(н) де Кастро теж лати(н)ни(к) мов^ачи, *згожаеътс^а* и Николає Цираноус те(ж) римского двору писарь мов^ачи<.> Мнѡго папѡже(в) нашлос^а апостатами (на полі зліва – змѣ(н)никами на *ЅІ* гла(в) Ма(т)). *Аже бымъ болше свѣдоуствъ не приточаль<.>* подо(б)но

пам'ятаєть тотъ синодовый дѣпись<, > же са(м) одень римскій папѣжъ такъ мовить<.> (Апокр., 110–111).

Опрацювання цитованого матеріалу з погляду автора має на меті, як у цьому випадку, пошуки адекватної передачі значення у процесі перекладу. Так, наведена глоса до слова *апостатами* (на полі зліва – *змѣ(н)никами*) може трактуватися з функціонального погляду як кодова глоса, що ідентифікує значення з його вираженням засобами староукраїнської мови: *за боуллу* (на полі справа – *булла*<.> *печати або ли(с)ти папєскїє*) (Апокр., 309).

Коло наведених прикладів і цитувань різнорідних джерел демонструє уведення "нових" прикладів у перебіг полеміки: Юлій Цезар (по часехъ Данїїла прр(ѡ)ка<, > хто бы тоую в часехъ или временахъ ѡ(т)мѣну чинити мѣль<, > не найдуємо<.> Окроме<, > же *о ѡномъ Юлиоушу цѣсару римскомъ читаємо*<.> (на полі справа – *Оулий*) (Апокр., 75), що показує графічні і фонетичні особливості передачі цього слова.

"Ревізійна" (у розумінні де Домінїса) розбіжність між істинністю віри і недостатністю її вирозуміння, витлумачення дисонує у тексті зокрема за допомогою модальних модифікаторів категоричної достовірності: Росло подоизрен(ъ)є, ижъ майстровє сами и профєсоровє<:>, оучачи публичнє, любѡ словнє<:>, лю(б) на писмє ко(н)тровєрсїй, або споровѡ, в(ъ) писмє собє противны(х)<:>, конєчнє хочуть, абы имъ толко самы(м) вера дана была, же противны(х) слова и нао(у)ка таѡ є(ст) власнаѡ, которую они оуказую(т)<.> (Сп., 3–3б). Глоса до іншомовного слова вводить український еквівалент для адекватного розуміння його значення: *ко(н)тровєрсїй, або споровѡ*.

"Жалость сердца", спричинену роз'єднаністю церков, доповнює та аксіологічно характеризує метафоричний образ *ризы, або шаты, Хвой, спроснє розодраной и пошарпа*. (Сп. 4).

У контексті метадискурсивного "двотексту" акцентуються кодові глоси, або маркери перефразування, що активують введення книжної лексики в інтелектуальний простір староукраїнської літературної мови, а також ступінь її семантичного і граматичного опрацювання у перекладному тексті засобами української мови: На земли вша(к) же Хвѡхъ слугѡ<, > ѡ(д) самовла(д)ства земног(о) быть барзо ѡ(д)далєны(х)<, > самы(м) Хвѡмъ выроко(м), розумѣючи, ари(с)тократице <(>то є(ст) гдє найлѣпшиє в(ъ) цнота(х) справую(т)< > не бє(з) нѣѡкого дємократиї примѣшан(ъ)ѡ<:> <(>то є(ст) гдє всѣ посполите до становєн(ъ)ѡ рѡду належа(т)< > самую црковъ о(у)правуючи(х)<, > и заты(м) Петрѡво первє(н)ство, або папѣ(з)ство, єв(ѣ)лскои наоуцѣ<, > заповѣдє(м) Хвѡмъ велєе противное быть о(у)казую<.> (Сп. 8б).

Глосування наведених у цьому висловленні *ари(с)тократице, дємократиї* позиціонує розширення тем і понять, обговорюваних у релігійному дискурсі, їх спрогнозований вплив на розуміння тексту, а також загальну роль перекладів у творенні "полікультурної" моделі староукраїнської книжної мови.

Із дискурсивного погляду глосування віддзеркалює коло питань, валоризація яких відповідає інтенційності тексту: *Петрѡво первє(н)ство, або папѣ(з)ство* – акцентована теза, з якою дискутували реформатори.

У теологічному діалозі Мелетія Пігаса істинність постулатів віри доводиться шляхом розмірковування за допомогою силогізмів: *И якъ тую рѣ(ч) мѣркую(т) ве(д)лу(г) которого силокги(с)ма або мѣркова(н)я<.>* (Діал., 333), які вводять процедуру виведення логічного знання.

Як показують **результати** дослідження, оцінні глоси, переважно зовнішньотекстові, подаються до оригінальних текстів, написаних по-староукраїнськи ("Каленъдаръ римски новы" Герасима Смотрицького), тоді як у перекладах полемічних текстів із польської ("Апокрисис" Христофора Філарета), із грецької ("Диалог albo розмова" Олександрійського патріарха Мелетія Пігаса), з латинської мов (Послання до єпископів Спалатенського (Салонітанського) єпископа з планом унії церков Марка Антонія де Домініса) глоси уводять як еквівалент або пояснення книжну лексику на позначення обговорюваних у процесі полеміки понять. Із цього погляду глосування має істотне значення для оцінки поданої мовцем інформації, ступеня її опрацювання та адаптації відповідно до ситуативних зумовленостей.

Подальші **перспективи** дослідження полягають у спробах ширшої реконструкції мовної діяльності досліджуваних текстів, розширенні рукописної джерельної бази, що більшою мірою відкрита до вербалізації оцінок мовця, систематизації глос із погляду функціонального опрацювання значення слова, адекватного слововживання, вибору семантичної і прагматичної зумовленості глос у продукovanому тексті.

В статье предлагается использование дискурс-анализа для реконструкции языковой деятельности, прослеживающейся, в частности, на материале внутритекстовых и внетекстовых глосс в полемических текстах, написанных на староукраинском языке в конце XVI – начале XVII ст.

Ключевые слова: дискурс-анализ, глоссы, православные полемические тексты, староукраинский язык.

In this article the usage of discourse-analysis is posed for reconstruction of language activity described on the material of external and internal glosses in polemic texts, written in Old Ukrainian at the end of XVI – in the beginning of XVII century.

Key words: discourse-analysis, glosses, Orthodox Polemic texts, the Old Ukrainian language.

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / Научно-ред. совет изд-ва "Советская энциклопедия"; Ин-т языкознания АН СССР / [Гл. ред. В.Н. Ярцева]. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 137.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист [Пер. с фр. / Под ред., с вступ. ст. и коммент. Ю.С. Степанова]. – М.: Прогресс, 1974. – 448 с.
3. Зубов М.І. Слов'янські повчання проти язичництва в лінгвотекстологічному висвітленні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.02.03 "Слов'янські мови" / Зубов Микола Іванович. – К., 2005. – 36 с.
4. Робен Р. Анализ дискурса на стыке лингвистики и гуманитарных наук: вечное недоразумение / Р. Робен // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса: пер. с фр. и португ. / [Патрик Серио (сост., общ. ред., вступ.ст. и коммент.), Ю.С. Степанов (авт. предисл.)]. – М.: Прогресс, 1999. – С. 184–196.
5. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? / Дж. Р. Серль // Зарубежная лингвистика. [Пер. с англ., общ. ред. В.А. Звегинцева, Б.А. Успенского, Б.Ю. Городецкого]. – М.: Прогресс, 1999. – С. 210–228.
6. Словник української мови XVI ст. – першої половини XVII ст.: у 28 вип. / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича / Д. Гринчишин та ін. (відп. ред.). – Львів, 1994–2006. – Вип. 1–13.
7. Усманова А.Р. Дискурс, дискурсія / А.Р. Усманова // Социологический словарь // Электронный ресурс: http://mirslouvrei.com/content_soc/DISKURS-DISKURSIJA-11471.html.

Умовні скорочення назв джерел:

Апокр. – Філалет Христофор. Апокрисис, Острог, 1598. – Ст.-др. ЦНБВ. – Ш. Кир. 824. – Арк. 1–414.

Діал. – "Диалог або розмова" Олександрійського патріарха Мелетія (Пігаса), 1602, у рукописній збірці першої чверті XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ, Ш. 169П(46). – Арк. 315–348.

Календар – Смотрицький Герасим. Каленъдаръ римски новы. – Острог: Друкарня В.-К. Острозького; друкар І. Федоров, 1587. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш.Кир. 654. – Арк.23–43.

Сп. – [де Домініс Марк Антоній.] Послання до єпископів Спалатенського (Салонітанського) єпископа з планом унії церков, початок XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ, Ш.ДАП 112.